

ІСТОРІЯ, ПАМ'ЯТЬ, ІДЕНТИЧНІСТЬ У РОМАНІ «МОЄ СТОЛІТТЯ» Г. ГРАСА

У даній статті охарактеризовано книгу Г. Граса «Моє століття» крізь призму таких понять, як історія, пам'ять, ідентичність. Пишучи про різні події ХХ століття, автор демонструє інший підхід до творення Великої історії. Він відкриває нові способи бачення й сприйняття відомих подій та фактів. Таким чином демонструється ще один погляд на світову історію – погляд знизу, погляд тих, хто на узбіччі.

Ключові слова: Гюнтер Грас, «Моє століття», історія, пам'ять, ідентичність.

В даній статті представлена характеристика книги Г. Граса «Мое столетие» сквозь призму таких понятий, как история, память, идентичность. Автор пишет про разные события XX столетия, при этом он демонстрирует другой подход к созданию Большой истории. Он открывает новые способы видения и восприятия известных событий и фактов. Таким образом, демонстрируется еще один взгляд на всемирную историю – взгляд снизу, взгляд тех, кто на обочине.

Ключевые слова: Гюнтер Грасс, «Мое столетие», история, память, идентичность.

Günter Grass's book «My Century» is characterized in the paper through a prism of such notions as history, memory, and identity. Describing different events of XX century, the author demonstrates various approaches to create Great history. He reveals new ways of vision and perception of well-known events and facts. Therefore another view of the world history is exposed as a view from the bottom or a view of those, who are on the roadside.

Key words: Günter Grass, «My Century», history, memory, identity.

У сучасній історичній науці панує думка, що такі три поняття, як історія, пам'ять та ідентичність є одним цілим, коли йдеться про історію як науку про минуле. Оскільки відтворення минулого неможливе без особи мовця, тобто наратора, то усе, що передається словесно, вкладається в певний текст. Будь-який наратор послуговується пам'яттю – чи власною, чи колективною. Вчений Ю. Зарецький зазначає, що посередником поміж минулим та істориком, який його вивчає, є мова й текст і, відповідно: «минуле стає доступним істориком здебільшого завдяки збереженим оповідям про нього, залишеним сучасниками; а також результати досліджень істориків є розповідями. Тобто виявилось, що наші наукові знання про минуле переважно є описами послідовностей подій (наративів), які створені на основі інших описів» [3]. Таким чином, будь-який історичний текст достовірний лише частково, оскільки наратор залежний від обставин і середовища. А тому варто при вивченні минулого звертатися не лише до суто історичних текстів, але й до художніх творів.

У 1999 році вийшла друком книга «Моє століття» («Mein Jahrhundert») німецького сучасного письменника Гюнтера Граса. У цьому романі автор робить спробу охарактеризувати ХХ століття як свідок, як літератор, як художник, як звичайна пересічна людина. Твір побудований таким чином, що кожна глава відповідає певному рокові ХХ століття, тобто в книзі 100 глав, і кожна присвячена якійсь події чи характерному для того часу явищу, що могло бути вагомим для якогось одного пересічного німця. Окрім того, автор ще й сам ілюструє книгу, до кожного року є своя акварельна ілюстрація. Письменник в інтерв'ю з відомим соціологом П. Бурдье зазначає,

що він намагається інакше переказати велику історію: «так, як ми її бачимо з середини. Ми не ведемо бесіду за спиною у суспільства, ми не уявляємо себе завойовниками Історії. Як від нас і очікують щодо наших професій, ми найохочіше стаємо на бік невдах, тих кого відкинуто на узбіччя, тих, хто викреслений із суспільства» [1]. Отож у романі «Моє століття» передано атмосферу ХХ століття, описано певні конкретні історичні факти, вигадано деякі події. Г. Грас підіймає різноманітні теми, зокрема соціальні, суспільні, політичні, екологічні, економічні, культурні. Письменник намагається відтворити обставини й відчуття «маленьких людей», які жили в той час.

Відомо, що Грас є неперевершеним стилістом і майстром великих епічних творів, тут він демонструє нову грань свого таланту, кожна глава – це маленька пригода чи історія зі своїм особливим внутрішнім світом, зокрема, зустрічі відомих письменників, які ведуть вигадану невимушену бесіду; історії з життя відомих художників, учених; діалоги робітників у найрізноманітніших місцях, чи то пивні забігайлівки, чи робочі кабінети; футбольні матчі; частини доповідей держслужбовців; уривки з радіопередач; історії з життя пересічних громадян; спогади самого письменника. Г. Грас зазначає, що його історії відтворені з «перспективи і досвіду жертв і злочинців, односторонніх і прихильників, мисливців і тих, кого переслідують, усіх тих, хто не творить історію, чиї однак неминучі історії також відбуваються, жінки й чоловіки, молоді й старі, які тут вештаються, там доволі точно згадані, іноді спіймані на місці злочину, а іноді змальовані з далекої дистанції» [8, с. 173]. Отож, перед читачем постають люди з різних соціальних прошарків, від високоінтелектуальної еліти до робочого класу, різного віку, з неподібними життєвими поглядами й несхожими характерами. Їхні історії оповідаються одночасно або з сьогодення, або з далекого минулого, або зовсім відірвано від часової дистанції. З такої калейдоскопічної картини й складається ХХ століття, абсолютно виняткове й надзвичайне, насичене війнами, людськими бідами, катаклізмами й одночасно геніальними технічними відкриттями й винаходами.

«В останні два десятиліття в публічному суспільно-політичному дискурсі, в журналістиці і в історичних дослідженнях у західних країнах домінують концепти історичної політики (*Geschichtspolitik*), політики минулого (*Vergangenheitspolitik*), політики ідентичності (*Identitätspolitik*) і політики пам'яті (*Erinnerungspolitik*). Це дозволяє зв'язати докупи такі поняття, як пам'ятні місця і меморіали, культура пам'яті (*Erinnerungskultur*), культура історії (*Geschichtskultur*), й історичне усвідомлення (*Geschichtsbewusstsein*), однак, перш за все, дозволяє визначити співвідношення історії й пам'яті (а також індивідуальної, колективної, національної, соціальної, комунікативної й культурної функції пам'яті). Всі ці поняття мають стосунок до ідентичності або ж пошуків ідентичності» [5]. Панує думка в сучасній науці, що ідентичність індивіда відбувається через відтворення його історії чи його минулого: «Індивідууми в їхній неповторності можуть бути ідентифіковані за допомогою історій. Розповідаючи наші історії, ми демонструємо цю неповторність» [4]. Тобто, оповідаючи про своє минуле чи про минуле своєї країни, оповідач ідентифікує себе відносно своєї оповіді. Пошук ідентичності Г. Граса відбувається через відтворення тих подій, які він сам здебільшого пережив. Адже письменник народився у 1927 році, й уже перше речення твору свідчить про те, що він був при цьому присутній: «Я, підмінюючи себе самого собою самим, незмінно, з року в рік був при цьому присутній. Звісно ж, не завжди на першій лінії: оскільки безперервно йшла яка-небудь війна, а наш брат найохочіше переміщався у ближній тил» [2, с. 3]. Таким чином, історії, передані автором, насамперед відтворені кризь призму світосприйняття Г. Граса. Описуючи саме той чи інший епізод з життя будь-якого персонажа, письменник вказує на якісь основні моменти, які є важливими для нього й одночасно можуть бути вагомими для багатьох інших індивідів. Використовуючи власну, колективну, національну, культурну пам'яті, оповідач постає перед читачем у найрізноманітніших ролях. Змалювання подій у різних життєвих обставинах дозволяє Г. Грасу робити епохальні висновки. Спосіб писання історії автором не має на меті повчати чи давати якісь поради реципієнтові. Його манера письма спонукає до ідентифікації читача з оповідною персоною, дає можливість відчути себе частиною Великої історії, адже схожі події, про які йдеться у творі, відбувалися з нами, нашими бабусями чи батьками. «Втрата історії – це забуття й одночасно означає втрату ідентичності» [7, с. 11]. Отож, пишучи історію, тобто згадуючи минуле, відбувається ідентифікація Г. Граса як громадянина, німця, письменника. Автор переписує Велику історію насамперед за допомогою художнього слова. Важливим є те, щоб його мова провокувала читача до розмірковувань, роздумувань, щоб реципієнт вибудовував власні інтерпретаційні моделі розвитку тих чи інших явищ з минулого, задавався питаннями причини й наслідків подій. І письменник виступає тут лише літературним засобом, який оприявнив свою життєву історію й виклав хід власних думок.

Г. Грас вибудовує свою історичну криву й створює оповідні перспективи таким чином, що минуле постає як сучасне і навпаки. Він не прагне бути істориком і переписувати загальновідомі факти, іноді важливіше передати загальний настрій чи атмосферу, яка панувала при тій чи іншій епохальній історичній події. «Г. Грасові судження про його країну, позбавлені жодних ілюзій, його погляд міцно пов'язує простір і час один з одним, висвітлює розвиток минулої і сучасної епох у новому світлі. А тому він відкриває нові способи бачення на процеси розвитку, які є необхідними для видозміни індивідуума чи суспільства на загал», – стверджує дослідник Мальдонадо [6]. Такий своєрідний погляд на історичні перебіги людства яскраво продемонстровано в кожному оповіданні твору.

Започаткована традиція ще в романі «Зустріч у Тельгте» («Das Treffen in Telgte», 1979) звертатися до письменників з минулих століть має місце і у цій книзі. Скажімо, вже в другому оповіданні за 1901 рік автор знайомить читача з листуванням Ельзи Ласкер-Шулер, німецької поетеси початку століття, зі своїм другом Готфрідом Бенном, відомим поетом-експресіоністом. Ці листи оповідач нібито знайшов на одному із ринків старожитностей. Інша історія 1912 року присвячена визначній особі раннього експресіонізму Георгу Гайму, автор розповідає з великим захопленням про цього письменника, в оповіданні цитується один із віршів Гайма. Оповідачем цієї історії виступає працівник комунальної служби, який сам пише вірші, де переважає тематика смерті й кінця світу. Він був знайомий з творчістю Гайма й так сталося, що він виймав затонулі тіла експресіоніста та його товариша з ополонки, ті затонули під час катання на ковзанах. Початок першої світової війни, а саме оповідання з 1914 по 1918 роки, Г. Грас зображає крізь особисті спогади двох письменників пацифіста Е. М. Ремарка та героїчного Е. Юнгера. Тих запросила до бесіди молода швейцарська журналістка з метою дослідити розвиток індустрії зброї. Бесіда відбувалася в середині 1960-х років у Швейцарії. «Живі свідки» розповідають про сталеві шоломи й гостроверхі каски, про систему окопів із спеціальним захистом для плечей та спини, про підземні коридори, які були підведені практично до ворожих позицій, про англійські кульові міни, про переваги саперної лопатки перед штиком, про газову війну, тощо. Спогади про війну чергуються з детальними описами сніданків і обідів, за якими бесіда відбувається, перелік алкогольних напоїв, ужитих письменниками, налічує до десяти найменувань. Г. Грас своєрідно перемежує страхітливі воєнні описи з абсолютно мирними наїтками та напоями, складається враження, що ті жахи, які пережили письменники особисто, – це просто плід їхньої уяви.

Авторові важливо відтворити не лише політичну ситуацію в країні, але й передати бурхливий економічний розвиток, а також змалювати культурні події, усі ці історії відображають побут людей, їхню щоденну роботу, їхнє дозвілля. Лейтмотиви довільно нанизуються й проходять крізь різні історії. Одним із таких мотивів є спорт, розпочинаючи з 1903 року, де описується перша німецька футбольна гра, й далі – змалювання боксера, який, наприклад, після спортивної кар'єри організував кав'ярню для еліти, зображення велосипедистів, бігунів, стрибунів, а потім знову повернення до футболу, коли Німеччина сенсаційно виграла світовий чемпіонат у 1954 році проти угорців. Історія з 1974 року вкладає у вуста НДРівського шпигуна Гюнтера Гуйлауме. Він розповідає про футбольний матч ФРН – НДР на Гамбургському стадіоні, за яким він стежить у в'язничній камері. Персонаж роздвоюється, він не знає за кого йому вболівати: «Отже, 1 : 0 на користь Німеччини. Якої Німеччини? Ну так, я волав у себе в камері «Гол, гол, го-ол!» але в той же час мене засмутив програш другої Німеччини» [2, с. 226]. Хоча в оповіданні йдеться про спорт, однак дуже чітко простежується паралель із тодішньою політичною ситуацією в країні. Подібна історія описана з 1936 року, де йдеться про Олімпійські ігри, за якими слідкують в'язні концентраційного табору. Арештанти висловлюють надію, що загальна амністія з приводу Олімпійських ігор припинить їхні страждання, однак майстерна організація ігор нацистами відвертає увагу від внутрішньої політики. «Світові не було до нас ніякого діла. У спортивної «Молоді світу» вистарчало власних турбот. Наша доля нікого не хвилювала. Нас ніби взагалі не існувало ... А вже коли ігри завершилися, для нас взагалі не залишилося жодної надії», – стверджує оповідач [2, с. 106-107]. Майстерні описи спортивних змагань переплітаються з описами сподівань і надій в'язнів, письменник талановито кількома реченнями окреслює жорстоку політику нацистів стосовно інакомислячих людей. Письменник виступає проти будь-якої ідеологічної системи, внаслідок якої відбувається примус над особистістю. «Суб'єкти набувають своєї неповторної ідентичності поміж їм подібних через історії і, відповідно, доступ до ідентичності відкривається через історії» [4]. Оповідючи про такі події, автор формує власну концепцію світосприйняття, а саме неприйняття жодного насильства: чи то фізичного, чи то морального. Завдяки своїй професії літератора Г. Грас показує, що не потрібно мовчати, що будь-яка особистість може впливати в той чи інший спосіб на розвиток Великої історії, оскільки Велика історія складається із сукупності маленьких історій. «За моїми відчуттями, молоде покоління німецьких літераторів не проявляє великої схильності чи інтересу до збереження

традиції епохи Просвітництва – традиції роззявляти рота й особисто втручатися. Якщо ця ситуація не зміниться, не відбудеться «зміни варти», то й ця риса європейської традиції буде втрачена», – зазначає письменник в інтерв'ю [1]. Отож, головним своїм завданням Г. Грас вважає не бути байдужим до того, що відбувається довкола, будь-яка реакція є кращим засобом, ніж мовчання.

У творі простежується чітка ретроспективна картина розвитку технічних досягнень, які своєї універсальності досягли саме в ХХ столітті. Так, скажімо, знаходимо описи грамофону і перших радіопередач, або ж винахід телевізора чи величезних локомотивів, або ж політ на місяць у 1969 році. Однак знову ж усі ці винаходи змальовані на фоні Великої історії. Оповідачем історії 1924 року є бортмеханік дирижабля LZ 126. Він захоплено розповідає про красу й велич повітряного корабля, його небажання передати цепелін американцям супроводжується потягом зробити якусь диверсію й лише слово, дане доктору Екенеру, стримує героя: «Мене лише паралізувала воля доктора Екенера, паралізувала, хоча не переконала. Він наполягав на тому, щоб, незважаючи на суцільне свавілля країн-переможців, протиставити цьому свавіллю доказами німецьких досягнень, нехай навіть у формі нашої сріблясто-мерехтливої небесної сигари» [2, с. 70]. Врешті перемагає гордість за новаторську німецьку техніку. Однак завершується оповідання доволі іронічними словами про гордість німців: «Цікаво, що він відчув, коли тринадцять років потому пречудове втілення знову окріплого рейху, на жаль, наповненого гелієм, а не легко займистим воднем і мало ім'я «Гінденбург» при приземленні у тому ж Лейк-Хьорсті миттєво зайнялося вогнем? Чи був він на кшталт мене впевненим: Це саботаж! Це влаштували червоні! Адже вони не вагалися! У них почуття гідності існувало за іншими законами» [2, с. 71]. Тут Г. Грас згадує історичний факт про катастрофу дирижабля «Гінденбург» у результаті якої загинула чимала кількість людей. Автор не просто оповідає про технічні новації, а вплітає їх у політичну канву того часу.

В іншому оповіданні йдеться про автоконцерн «Опель». Оповідач, робітник заводу, виразно описує одну модель, яку в народі називали «Жабка» через її яскраво зелений колір і яка була доступною багатьом по ціні. Однак червоною ниткою крізь усе оповідання тягнеться думка про безробіття й важке життя міжвоєнних років. Тих, хто працювали на цьому заводі, називали «американцями», оскільки концерн викупили американці й почали впроваджувати нову систему найму дешевих працівників: щороку одних робітників звільняли, а набирали інших. Останнє речення підсумовує головну думку: «А після війни я, значить, зі всіма нашими знову почав в «Опеля». Ось тут воно й стало в пригоді, те що ми американці. Майже не бомбили у війну, ніякого тобі демонтажу після війни. Повезло нам, тямш?» [2, с. 85]. Письменник використовує мову звичайних людей, його вигадана історія переповідається ніби з вуст сучасника тих подій. Автор свідомо застосовує такі художні прийоми, щоб показати історію в її буденному прояві, з вуст простого робітника автоконцерну.

В одному з інтерв'ю, присвяченому розмові про цілісність Європи, журналіст Вольф Шелер запитує Г. Граса, чи існує таке поняття як загальнонаціональна ідентичність. Письменник зауважує, що: «Спільна для всіх ідентичність є лише бажаною картинкою. Така ідентичність стосується не лише західної Європи, адже як така ідентичність буде цілісною відносно всієї Європи! Це дуже довгий шлях. Це залежить також від того, що процес європейського об'єднання є перш за все економічно зорієнтованим. Слідом накульгує політика, яка, як правило, зневажає або ж частіше використовує ідентичність як красиву цукерку, а на загал це стосується лише культури. Якщо захотіти довести чи вдосконалити європейську ідентичність, тоді не можна покладатися лише на економічні інтереси... Отож, якщо захотіти розвинути ідентичність, тоді важливими передумовами для цього є культурне об'єднання та чітке усвідомлення різноманітності в середині однієї одиниці... Якщо з одного боку буде прийнята, зумовлена Брюсселем, загальна уніфікація, тоді в окремих країнах одночасно активізується не національність, а сепаратизм... Отож, будь ласка, ми не хочемо жодної спільно-європейської каші, не хочемо лише один сорт помідор від Португалії до польської східної границі. А тому підкреслюю, навіть надміру наголошую – окремі країни як противага, і це я вважаю правильним й розумним» [9]. Таким чином, для письменника є важливою нація як кожна окрема одиниця зі своєю культурою й ментальністю. Немає потреби всіх рівняти під один рівень, адже кожний індивід особливий по-своєму. А тому й пишучи свою Велику історію, автор демонструє не загальні шаблони й визнані канони, а саме розмаїття й неоднаковість сприйняття великих подій окремими особистостями.

Незважаючи на те, що письменник народився і прожив свої юнацькі роки в Гданську, тепер це територія Польщі, він завше чітко вказує на свою національну ідентичність німця. Власне «Мое століття» репрезентує суто німецьку ментальність і відтворює життя пересічних німців. Іронія й самоіронія є переважним художнім засобом, коли мовиться про німецьку націю, як

найкращу арійську расу. Власне тема вишості німецької нації простежується практично в усіх творах письменника, він прагне висміяти в будь-який спосіб цю головну ідею Гітлера, показати як звичайні жителі сприймали політичні гасла того часу. В оповіданні 1931 року, де йдеться про пафосне захоплення політикою фюрера, автор наголошує: «Ми молимося по-німецьки, ми кохаємо по-німецьки, ми ненавидимо по-німецьки. І хто стане нам поперек шляху... Лишень нашими вустами, лише нашими і більше нічим проголошує майбутнє... Ми всі прихопили з собою вогонь, який розпалив у наших очах погляд фюрера, щоб він горів, горів і не згасав...» [2, с. 91-92]. Такими абсолютно неодно-значними словами письменник саркастично демонструє, як просто переконати звичайних людей у такій простій думці й довести цілу націю до стану війни супроти інших націй. І. Грас у своїх спогадах неодноразово наголошував, що й сам, будучи 17-літнім юнаком, перебував під впливом політики нацистів, адже тоді основна маса підлітків не задумувалася над змістом проголошеного, важливим був загальний настрій, атмосфера, яка створювалася політиками. Лишень згодом, після побачених жахів на фронті й усвідомлення того, що потрібно вбивати таких самих хлопців по другу лінію фронту, прийшло усвідомлення тих жахів, до яких привела така політика фюрера. Наприклад, в оповіданні про директора художньої галереї й відомого німецького художника-імпресіоніста єврейського походження Макса Лібермана звучать такі слова: «Яка ганьба! З величезним жахом я змушений визнати, що це видовище, ні, навіть не видовище, а картина страшного явища природи мене хоча й жахнула, однак у той же час глибоко схвилювала. Від неї відходило певне бажання, якому захотілося підкоритися. Цьому піднесеному рухові фатуму нічого не опиралося. Це був потік, який тягнув за собою. І тріумфування, яке підіймалося з низу й зі всіх сторін, цілком могло викликати в мене захопленій заклик «Зігхайль» [2, с. 97-98]. Такі враження переповідає оповідач від побаченої картини масових маніфестацій на честь Гітлера. Автор порівнює маси людей, які керовані певними політичними гаслами, зі страшною некерованою стихією природи, невідомо, чим може все завершитися, і, як показує Велика історія, завершуються такі акції жахіттями, скоєними одними людьми проти інших людей.

У романі неодноразово показано, як впливали політичні гасла на звичайних жителів, їхніми вустами переказується захоплення й піднесення, пережиті на масових акціях. Ще один відомий епізод з твору, де йдеться про переживання маленького хлопчика, що разом із татом пішов на маніфестацію, де виступав Карл Лібкнехт. В інтерв'ю І. Грас так коментує цей випадок: «для мене важливим у цій історії про Лібкнехта є те, що там є Лібкнехт, який підбурює розум молоді, – прогресивний рух за соціалізм лишень починає набирати ваги – а з іншої сторони, батько, який настільки захоплений тим, що відбувається, що навіть не помічає, що сину, який сидить у нього на плечах, необхідно спуститися вниз. Коли хлопчина не витримує й намочує батькові спину, той добряче його відлупцює. Наслідки такої авторитарності даються знаки пізніше: юнак добровільно записується в армію, коли розпочинається мобілізація на Першу світову війну – тобто він робить абсолютно протилежне до того, до чого закликав молодих людей Лібкнехт» [1]. Абсолютна негачія будь-якого авторитарного режиму прослідковується впродовж усієї творчості письменника. Він постійно наголошує, що такі приклади історичного розвитку не повинні повторитися в майбутньому, ми зобов'язані вчитися на своєму минулому.

Письменник, пишучи історію ХХ століття, використовує не лише особисту пам'ять, але й описує достовірні історичні факти, використовує різні газетні повідомлення того часу. Його твір це переплетення автобіографічно-суб'єктивного, реалістично-об'єктивного й вигаданого. Грасові історії є різними, одні серйозні й визначальні, інші веселі й дотепні, вони різні за обсягом, є на півсторінки, а є на дві-три, однак це не впливає на влучність думки, дотепність погляду, іронічність оцінки й насиченість вражень. Власне завдяки своєму особливому стилеві оповіді автор знайшов можливість у такому маленькому обсязі влучити в ціль, відкинути все другорядне й показати головне. Його оповідання провакують реципієнта до співтворення Великої історії ще раз, оскільки згадується багато відомих імен й називається значна кількість видатних фактів. Для того, щоб відчитати, розкодувати написане, зацікавлений і небайдужий читач змушений паралельно гортати енциклопедії, словники й довідники, задля того, щоб перевірити достовірність чи хибність прочитаної інформації. Таким чином, демонструється ще один погляд на світову історію – погляд з низу, погляд тих, хто на узбіччі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдье П. Грасс Г. Литература : взгляд изнутри [Електронний ресурс] / П. Бурдье. – Режим доступу : <http://bourdieu.name/bourdieu-grass-literatura>.

2. Грасс Г. Мое столетие : [Роман] / Гюнтер Грасс ; [пер. с нем.] – М. : ООО «Издательство АСТ» ; Харьков : Фолио, 2001. – 336 с.
3. Зарецкий Ю. История, память, национальная идентичность [Электронный ресурс] / Ю. Зарецкий. – Режим доступа : http://perspectivy.info/history/istorija_pamat_nacionalnaja_identichnost_2010-02-24.htm.
4. Люббе Г. Историческая идентичность [Электронный ресурс] / Г. Люббе. – Режим доступа : http://www.ruthenia.ru/logos/personalia/plotnikov/transitions/02_identitaet.htm.
5. Шерер Ю. Отношение к истории в Германии и Франции : проработка прошлого, историческая политика, политика памяти [Электронный ресурс] / Ю. Шерер. – Режим доступа : http://www.perspectivy.info/oykumena/europe/otnoshenije_k_istorii_v_germanii_i_francii_prorabotka_proshlogo_istoricheskaja_politika_politika_pamati_2010-02-24.htm.
6. Maldonado A. M. Verortung der Erinnerung. Raumdarstellung und Geschichtskonstruktion in Günter Grass «Ein weites Feld» [Электронный ресурс] / А. М. Maldonado. – Режим доступа : <http://www.faqs.org/periodicals/201001/2128812251.html>.
7. Metz J. B. Glaube in Geschichte und Gesellschaft. Studien zu einer praktischen Fundamentaltheologie / J. B. Metz. – Mainz : Matthias-Grünwald-Verlag, 1977. – 221 s.
8. Øhrgaard P. Günter Grass. Ein deutscher Schriftsteller wird besichtigt / P. Øhrgaard. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2007. – 207 s.
9. Scheller W. Ein Gespräch mit Günter Grass [Электронный ресурс] / W. Scheller. – Режим доступа : www.heidelberger-lese-zeiten-verlag.de/archiv/online.../schellereuropa.pdf.